

Buji Ferenc

Ex oriente lux – ex occidente lex

„A Nyugat messze előttünk jár, de tévúton.”

Lev Nyikolajevics Tolsztoj

1. Kelet és nyugat mint szimbólum

■ A premodern ember, a *homo religiosus* a tér irányai közül nemcsak a fent és a lent között tett minőségi különbséget, hanem a kelet és a nyugat között is. Mást jelentett, más minőséget hordozott számára az az égtáj, ahol a Nap felkel, s más, ahol lenyugszik. A keletet mindig a friss, éledő és növekvő erővel társította, a fény születésével, a nyugatot pedig a kimerülő, hanyatló, csökkenő erőkkal hozta kapcsolatba, a fény halálával. A premodern műveltség egyik, modern korban is tovább élő örököse, az asztrológia szerint az égbolt – és a horoszkóp – keleti fele a személyiség aktív, nyugati fele pedig a passzív vagy reaktív oldalát képviseli. A keleti irány kiemelt jelentőségét jól mutatja az „orientáció” szavunk, amelynek nincs nyugati megfelelője („okcidentáció”). Nyugat nem az odafordulás, hanem csak az elfordulás értelmében jelent meg.

A premodern ember gyakran alkalmazta szakrális épületei és sírjai kapcsán a *keletelést*, mert tudta: *ex oriente lux* – keletről jön a fény. Ahogy az iszlám világban a szakrális aktus iránya – a *kibla* – mindig Mekka, a bizánci világban az ennek megfelelő irány a kelet. A IV. századi, feltehetőleg szíriai eredetű *Apostoli Konstitúciók* a liturgikus imádsággal kapcsolatban kifejezetten előírja, hogy „imádkozzatok Istenhez kelet felé fordulva”.¹ A bizánci bazilika keletelése nemcsak az oltár helyét jelzi, hanem azt az irányt is, amely felé a híveknek a pappal együtt fordulniuk kell, míg a nyugat az az irány, amerre a főkapun keresztül újra visszatérnek a profán világba. A keleti kereszténység keresztiségi szertartásában a pap a Sátán megtagadását megelőzően a mezítelenül álló hitjelöltet nyugat felé fordítja, mert – mint Jeruzsálemi Szent Kürillosz (313–387) fogalmaz – „nyugat a látható sötétség területe, és a Sátán, ki maga a sötétség, birodalmát e sötétségben alapította meg. Ezért van az, hogy miközben megtagadod az éjsza-

ka e sötét hercegét, szilárdan nyugat felé nézel.” Amikor pedig elérkezik a szertartásnak az a pillanata, amikor a Krisztushoz való tartozás megvallására kerül sor, a pap kelet felé fordítja a hitjelöltet. Kürillosz szerint „amikor ellene mondasz a Sátánnak, akkor [...] feloldod az alvilággal kötött régi szerződést, s megnyílik előtted Isten Paradicsoma, amelyet kelet felé ültetett, ahonnan a törvényszegés miatt összülönk kiűzetett. És ennek jelképe, hogy te nyugat felől kelet felé, a fény országa felé fordulsz.”² Az iszlám misztikájában, jelesül az iráni szúfizmusból különös erővel jelenik meg a keletnek mint az eredetnek és ugyanakkor a végső transzcendens otthonnak a képe, különösen az egyik legeredetibb szúfi szerző, a fiatalon kivégzett Szuhravardí Maktúl (1153–1191) műveiben. Szuhravardí számára a keletet és nyugatot összekötő vízszintes tengely átalakul a zenitet és a nadírt összekötő függőleges tengellyé. „A spirituális és megvilágosodott ember, aki tudatában van »orientális« eredetének, idegenként és száműzetésben él ebben a világban, mint ahogy Szuhravardí leírja az egyik leginkább emelkedett szimbolikus elbeszélésében, a *Nyugati száműzetés történetében*. Visszaemlékezve eredeti lakhelyére az emberben felébred a nosztalgia voltaképpen otthona után, és az illuminatív megismerés révén képessé is válik arra, hogy visszatérjen oda.”³ Az iráni szúfizmusból egyik kedvelt metaforája ahhoz az elefánthoz hasonlítja a misztikust, akit fogságba ejtettek, és szülőföldjéről, Indiából idegenbe, nyugatra hurcoltak, de amint egyszer megpillantotta álmában otthonát, felébredve elszakította kötelékeit, és meg sem állt egészen hazáig. Mint ahogy Annemarie Schimmel fogalmaz, „tökéletes képe ez a misztikus léleknek, mely ugyan belegabalyodott a világ hálójába, mivel azonban megjelenik előtte örök hazájának látomása, visszatér a primordiális Hindusztánba”.⁴ A keresztény Európa úgy tudta, hogy a fönix úgyszintén eredeti otthonából, keletről – Indiából vagy Arábiából – indul el nyugat felé, hogy ott, az egyiptomi Héliopolisban illatos füvekből

fészket rakva, saját hevétől lángra lobbanjon és elégjen; harmadnapra azonban feltámad, és nyugatról visszatér keleti hazájába.⁵ A magyar népdal számára úgyszintén nyugat a száműzetés helye: „Fordulj, kedves lovam, napszentület felé, / Ugyse jövünk többet soha visszafelé; / Messze földre megyek, elbujdosom innet, / Szép szülőházamat nem látom meg többet.”⁶

2. Kelet és Nyugat mint földrajzi meghatározottság

A premodern ember számára tehát kelet a világosság, nyugat a sötétség szimbóluma volt. Azonban amilyen arányban tágult az ember földrajzi tudása, olyan arányban veszítették el szimbolikus jelentőségüket a világtájak, hogy helyüket átvegye egy tapasztalaton alapuló geográfiai megkülönböztetés: Kelet és Nyugat megkülönböztetése. Keletet elsődlegesen Kelet-Ázsia képviselte (India, Kína, Japán), Nyugatot Európa és Észak-Amerika. A „Közép-Kelet” és „Közel-Kelet” megnevezések nemcsak az adott területek földrajzi elhelyezkedésére vonatkoznak, hanem a „keletiségből” való részeseződésük mértékére is. De Kelet és Nyugat különbsége megjelent Európa ortodox és katolikus/protestáns fele közötti különbségben is, hogy aztán hetven évre egy határozottan politikai megkülönböztetést jelentsen a „népi demokrácia” (Kelet) és a „liberális demokrácia” (Nyugat) között. Végül Kelet és Nyugat különbsége még ennél kisebb földrajzi egységekben is megjelenik (pl. Kelet-Magyarország és Nyugat-Magyarország). A legmarkánsabb törésvonal azonban egyértelműen Délkelet-Ázsia és az észak-atlanti térség közötti húzódik.

Ebben az új földrajzi megkülönböztetésben nem sok nyoma maradt a régi szimbolikus különbségnek. A mindenki által jól ismert, sztereotip jellemzés alapján Kelet elmaradott, passzív, regresszív, statikus, jobb esetben mesés, színes vagy misztikus. Ezzel szemben Nyugat fejlett, aktív és progresszív, dinamikus és racionalista (a Nyugat jelzői közül rendszerint kimarad a „mesés” és a „színes” ellentéte, a „prózai” és az „egyhangú”). Eredete szerint ez a megkülönböztetés nyugati, de – ha más felhangokkal is – a keleti ember is osztja. Mielőtt azonban részletesebben is kitérnénk Kelet és Nyugat különbségére, meg kell vizsgálnunk történetiségében, hogyan alakult egymáshoz való viszonyuk.

3. Kelet és Nyugat mint történelmi meghatározottság

Kelet és Nyugat különbségének elemzése könnyen félrevezetheti azt, aki nem veszi figyelembe a történelmi szempontokat. Először is jól látszik, hogy a Kelet és Nyugat közötti különbségek eltűnőfélben vannak. A globalizáció, amely a földet egyetlen informatikai és kulturális rendszerré alakította (hogy ne is említsük a politikai és gazdasági vonatkozásokat), egyre nagyobb sebességgel

A szépség és a harmónia keresését a világon mindenütt az elvesztett földi paradicsom visszavarázsolásának öntudatlan vágya hatja át. A képzőművészet területén e törekvés legtökéletesebb példáit a mogul kalligráfiákban találhatjuk.

*A keresztény szellem és az ír lélek találkozása.
Az ornamentális gazdagság annak a belső
gazdagságnak a kivetülése, amelyet az ír
lélekből a keresztény szellem megtermékenyítő
ereje váltott ki.*

számolja fel a Kelet és Nyugat közötti különbséget, és nincs messze az a pont, amikor e folyamat gyakorlatilag véget ér. A találkozási pont azonban nem félúton van Kelet és Nyugat között, mert miközben Kelet elvesztette, addig Nyugat megőrizte, sőt megerősítette és kiteljesítette önazonosságát. A globalizáció tehát egyúttal *westernizáció* is. Régen elmúltak már azok az idők, amikor Matthew Arnold (1822–1888) így írhatott:

*Türelmes és mély megvetéssel
Kelet földig hajolt Nyugat előtt.*

Obermann once more (1867)⁷

Azóta Kelet egyre készségesebben engedi át magát a színes üveggyöngyök – a nyugati civilizációs javak – csáberejének, és már csak idő kérdése, hogy a globálissá váló kulturális térben mikor lesz a specifikusan keleti sajátosságokból pusztá „hagyományörzés”.

Kelet és Nyugat tehát nem vethető egybe a XXI. század elején, de még a XX. században sem, hanem csak fejlődésüknek ugyanabban a fázisában, vagyis amikor a modernizációs folyamat még sem ott, sem itt nem indult el. Ez azonban Keleten és Nyugaton más-más történelmi periódusban indult be. Ami Keletet illeti, azt mondhatjuk, hogy a XIX. században még nem módosította olyan mértékben a modernizáció, hogy számottevően meggyengítette volna évezredes sajátosságait; ami pedig Nyugatot illeti, azt mondhatjuk, hogy a reneszánszt megelőzően, vagyis a középkorban volt fejlődésének azon a szintjén, amikor a modernizáció kezdeti, humanista megnyilvánulásai még nem jelentek meg. S ha összevetjük a XIV. századi Nyugatot a XIX. századi Kelettel, akkor bizony azt mondhatjuk, hogy a Kelet és Nyugat közötti különbségek jórészt elolvadnak. Ha ma Kelet ezer jelét mutatja a nyugati sajátosságoknak, akkor a 600 évvel ezelőtti Nyugat ezer jelét mutatta azoknak a sajátosságoknak, amelyeket ma Kelettel vagyunk hajlamosak társítani. Mindez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a Kelet és Nyugat közötti különbségek nem annyira e régiók földrajzi elhelyezkedéséből, vagyis keleti és nyugati mivoltából fakadnak, hanem történelmi fáziskülönbségükből. Kelet és Nyugat csupán az *időeltolódás* miatt jelenik meg földrajzi helyzethez kötött sajátosságként.

Ami a mai Kelet nyugati vonásait illeti, ezzel nem kell foglalkoznunk, mert a hétköznapi tudás kategóriájába tartoznak. Ami ellenben a hajdani Nyugat keleti vonásait illeti, arról röviden szólnunk kell. A modern Nyugatról nézve a fent említett keleti jelzőkből rögtön az első négyet nyugodtan vonatkoztathatjuk a középkori Nyugatra: elmaradott, passzív, regresszív, statikus. Ezt összefoglalóan úgy ismerjük, hogy „sötét”: „sötét középkor.” A reneszánsz és az azt követő korok emberének véleményét az általa gótikusnak – vagyis barbárnak⁸ – elnevezett stílusról jól érzékeltetik Molière (1622–1673) szavai, aki a gótikus emlékeket „tudatlan századok szégyenteljes torzszülötteinek” tekintette, melyeket „az eltompult ízlésű barbárság folyamai okádtak”.⁹

De ha nem elégszünk meg ezzel a megközelítéssel, akkor azt mondhatjuk, hogy a középkori Nyugat a kultúra pontosan ama *szakrális* típusának volt egy változata, mint amelyhez az elmúlt évszázadot leszámítva a Kelet is tartozott. E kultúrák minden szinten az égi világ és a földi világ feszültségében éltek meg önmagukat, és legfőbb vonatkoztatási pontjuk a transzcendencia volt. Politikai vezetőik Keleten és Nyugaton egyaránt hitük szerint isteni felhatalmazással, „Isten kegyelméből” látták el feladatukat, mit sem tudva arról a demokráciáról, ami a modern Nyugat egyetlen elfogadható politikai rendszere. Társadalmi szerkezetükben is feltűnő hasonlóságot láthatunk: az indiai kasztrendszer hármas tagolódásának (*bráhmana – ksatrija – vaisja*) csaknem pontosan megfelel a középkori társadalom három rendje: a papság, az arisztokrácia (lovagság) és a polgárság.¹⁰ A szó mai értelmében vett tudományról éppúgy nem lehetett szó az autentikus Keleten, mint ahogy a középkori Nyugaton sem, mert a tudásnak egy merőben más módját részesítették előnyben. Művészetük anonim szakrális művészet volt, amely az égi világ földi világ felé forduló képének bemutatását tekintette feladatának, s így teljesen hiányzott belőle az az individuális önkifejezés, amely a középkor utáni Nyugat művészetét jellemzi. S ha mindezek az elvek nem érvényesültek tisztán, azért csak az emberi természet veleszületett tehetetlensége tehető felelőssé. Ennek megfelelően e társadalmak legmagasabbra értékelt tagjai azok voltak, akiknek lényét legjobban átítatta az egész társadalom transzcendens vonatkoztatási pontja.

Anélkül, hogy részletekbe merülnénk, mindez világosan mutatja, hogy Keletet és Nyugatot hosszú időn keresztül nagyon is hasonló princípiumok mozgatták, és ha volt is közöttük különbség, akkor az inkább az esetleges kulturális formák szintjén jelentkezett. Azonban még ezt sem szabad túlértékelni: a középkori keresztény Nyugat (és itt a Nyugatba beleértendő a bizánci és szláv ortodox Kelet is) nem különbözött jobban a hagyományos Indiától, mint mondjuk amennyire a modernizáció előtti Japán különbözött a modernizáció előtti Indiától. Egy francia gótikus katedrális nem különbözik jobban egy dél-indiai hindu templomtoronytól (*gópuram*), mint emez egy japán pagodától (*tō*).

Mindez világosan mutatja, hogy a „keletiség” és a „nyugatiság” nemcsak földrajzilag, hanem történelmileg is meghatározott. A civilizációknak van egy szakrális-tradicionális típusa, amely Keleten és Nyugaton párhuzamos vonalak mentén bontakozott ki, de amellyel Nyugat sokkal hamarabb szakított, mint Kelet. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy a keresztény Nyugaton belül is

jelentős diakronikus különbségek voltak: az ortodox Kelet sokkal tovább megőrizte hűségét eredeti önmagához, mint a katolikus Nyugat.¹¹

4. Egy ellentmondásos viszony: Nyugat és a kereszténység

Van tehát egy meglehetősen általános történelmi tendencia, az elnyugatisodás, amely azonban nemcsak Keletet – előbb az ortodox, később a nem keresztény Keletet – érintette, hanem paradox módon a Nyugatot is. Vajon ebből az következik, hogy a reneszánsz előtti Európa valamiféle keleti jelenség lett volna? Meglehetősen merész volna fölvetni ezt a gondolatot, de mégsem teljesen indokolatlan, ha arra gondolunk, hogy a kereszténység a Mediterráneum, vagyis Nyugat legkeletebbi csücskéből származott, s maga is egyike volt annak a számos közel- vagy közép-keleti misztériumvallásnak, amelyet a Mediterráneum vallási vákuuma beszippantott.

Ha úgy tetszik tehát, a kereszténység hatása Európában bizonyos fokig „orientalizációként” is értelmezhető, legalábbis ha „keletin” nem a jól ismert kulturális formákat értjük, hanem a *formák mögötti princípiumokat*. Nem kell ugyanis különösebb éleslátás annak felismeréséhez, hogy a kereszténység Nyugaton csupán *átmeneti jelenség*, amely sok tekintetben kívülről jövő erőként letérítette a Nyugatot eredeti fejlődési pályájáról: arról a pályáról, amelyre már a kereszténység születése előtt ráállt. A kereszténység, bármekkora hatással volt is a Nyugatra, és bármennyi ideig is tartott, nem integráns része a Nyugatnak, hanem csupán egy történelmi *intermezzo*, egyfajta *idegen test*, amely – legalábbis történetileg nézve – a specifikusan nyugati civilizáció két, kereszténység előtti és kereszténység utáni fázisa közé ékelődött. Világosan látszik ez nemcsak abból a rendkívüli lelkesületségből, amellyel a posztkeresztény Nyugat – mintha csak egy hosszú öntudatlan állapotból tért volna magához – visszakapcsolódott az antik hagyományokhoz, hanem abból is, hogy milyen intenzitással fordult szembe a kereszténységgel, méghozzá nem is annyira az eredeti, evangéliumi kereszténységgel, hanem a magát a társadalmi totalitásban megvalósító kereszténységgel, vagyis a nyugati középkorral – *kikényszerítve* a kereszténységnek egy olyan interpretációját, amely már kompatibilis a nyugati életszemlélettel. E kettő – a visszakapcsolódás és a szembefordulás – ugyanis nem választható el egymástól: egyazon érem két oldalát alkotják. Megdöbbentő például, hogy a *par excellence* középkori építészetről, a gótikáról – mint láthattuk – milyen mélyről fakadó, a modern ember számára már ismeretlen ellenszenvvel

volt képes írni a reneszánsz ember. Az építészeti formák mögött ugyanis ő még érezte azt a szellemet, amely azokat létrehozta, míg a mai ember, aki nem kevesebb ellenszenvvel viseltetik a középkori kereszténység iránt, mint elődei, az időbeli és kulturális távolság miatt már csak a formákat látja, a mögöttük lévő szellemre nincs szeme, s így – nem minden következtelenség nélkül – akár rajongó híve is lehet a gótikának. A reneszánsz volt az, amely *elkezdte* visszavezetni Európát *saját* antik – görög és római – gyökereihez, voltaképpen saját nyugatiságához, és az a kirobbanó életszeretet, amellyel a történelem színpadán feltűnt, világosan jelzi, hogy a kábultság és a sötétség hosszú évszázadai után tért magához – tért *vissza* magához. A Nyugat saját történelmi létének keresztény évszázadait úgy értelmezte, mint az eredendő nyugateszme „babiloni fogságát”.

Bár az elmúlt kétezer év európai történelmének ez az értelmezési kerete nagyon is kézenfekvő, két dolog is akadályozza az ezzel kapcsolatos tisztánlátást: keresztény részről az, hogy a kereszténység szívesen azonosítja magát a Nyugattal vagy inkább Európával, s ugyanakkor nem szívesen ismeri be történelmi kudarcát; „pogány” részről pedig az, hogy a humanizmus nem szívesen tárja fel a középkor utáni európai kultúra egészének rejtett mozgatórugóját (a kereszténység kiküszöbölése).

5. Kelet és Nyugat polaritása

Most, hogy Európa vonatkozásában zárójelbe tettük a kereszténységet mint „idegen testet”, újra szembesülnünk kell Kelet és Nyugat kérdésével. Kiderült ugyanis, hogy Nyugat mégiscsak jellegzetesen Nyugat, vagyis mégiscsak határozottan különbözik Kelettől, és csupán a keresztény „intermezzo” tévesztett meg bennünket, amely eredete szerint egyébként is félig-meddig keleti, de legalábbis *semmiképpen nem autochton nyugati*. Nyugat tehát *Nyugatnak* született, és születésétől fogva magán viselte azokat a vonásokat, amelyek aztán második születésétől, vagyis újjászületésétől (reneszánsz) kezdve fokozatosan kibontakoztak, és csak egy hozzá képest keleti forrásból érkező hatás fosztotta meg hosszú – és „sötét” – évszázadokra önazonosságától.

Mielőtt azonban továbblépnénk, nézzük meg röviden, hogy mik is ezek az eredendően és jellegzetesen nyugati vonásai Nyugatnak, de korlátozzuk magunkat csak a valásra és a politikára.

Vallási értelemben mind ógörög, mind római vonatkozásban mindenekelőtt egyfajta *evilágiságot* figyelhetünk meg, vagyis a vallási tényező Keleten teljesen ismeretlen regresszióját. Ami a görögöset illeti, mitológiája már

történelmi megjelenésének pillanatában is túlérlett és túlburjánzott volt, s így meglepően hamar vált egyszerű „irodalommá” (Homérosz). Nem véletlen, hogy a „görög vallás” gyakorlatilag kimerül a „görög mitológiában”, s ha arra gondolunk, hogy a görög istenek mennyire emberek, mennyire hús-vér lények, akkor máris előttünk áll a görög vallásosság evilágisága. Ezzel szemben a római mitológia istenei éppenhogy vértelenek, mintha üres koncepciók lennének, a római ember saját világtételének megszemélyesített, de mégis halovány projektumai. A görög és római vallásnak ez az evilágiassága jól látszik művészetükön, amely – különösen klasszikus korszakukban – a maga nagyon is hús-vér realizmusával még jóindulattal sem nevezhető szakrális művészetnek. Ugyanakkor mind a görög, mind a római vallásból hiányzott a keleti vallásosság két jellegzetes – egymáshoz szorosan kapcsolódó – eleme: egyrészt a transzcendálás, vagyis az emberi korlátozottságok fölé emelkedés, a fölfelé törekvés, másrészt pedig a befelé fordulás, az emberi lény legmélyebb régióiba való alászállás. De nemcsak a transzcendálás hiányzott belőlük, hanem már a valódi transzcendencia eszméje is, amelyre éppen erősen politeisztikus mitológiájuk nem adott alkalmat. Hozzá kell tenni, hogy a görög és római vallásosságnak ebben az eredendő „földiességében” a germán és a szláv vallás is osztozott, sőt bizonyos fokig a zsidó is, amelynek bár viszonylag tiszta fogalmi voltak a transzcendenciáról, a transzcendálást mégsem ismerte. Bárhogy is legyen, a görög és római vallásosság a hellenisztikus korra már elveszítette minden valódi tartalmát, és a kultusz átalakult kultúrává.

Ha a politika világát vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy Athénban a királyság már a prehisztorikus időkben megszűnt, egyre demokratikusabb államformáknak adva át a helyét (arisztokrácia, timokrácia, oligarchia), míg végül Kr. e. 509-ben megszületett a jellegzetesen athéni politikai rendszer, a demokrácia. Rómában – Athéntól teljesen függetlenül – hasonló folyamatoknak lehetünk tanúi: a monarchikus államforma mindössze hét királyt bírt ki, és nem sokkal a prehisztorikus idők után, a hagyományos kronológia alapján úgyszintén Kr. e. 509-ben meg is szűnt.¹² Az ekkor létrejövő arisztokratikus-timokratikus köztársaságban a 300 fős *senatus* töltötte be a vezető szerepet, de fokozatosan egyre nagyobb szerepet kaptak a plebejus törekvések, majd a *köztársaság fundamentumán* megjelent a császárság. Bár mind a királyság, mind a császárság az egyeduralom (monarchia) egyik formája, de élesen megkülönbözteti őket az, hogy míg az előbbi szakrális, addig az utóbbi profán hatalmi rendszer.¹³ Hogy mekkora szakadék van az autentikus

nyugati és a keresztény szemléletmód között, azt talán az mutatja legjobban, hogy míg Athén és Róma királysága már történetük hajnalán megszűnt,¹⁴ a XX. század elejéig Európa legtöbb országát még „Isten kegyelméből uralkodó” keresztény királyok vezették. S ha arra gondolunk, hogy az autentikus Nyugat újjáéledő szelleme az Oltár mellett a Trónban látta legfőbb ellenségét, akkor ennek alapján felmérhetjük azt, hogy amit a kereszténység vallási és politikai síkon megvalósított, az mennyire ellenkezett Nyugat valódi szellemével. A kereszténység történelmi instabilitása abból fakadt, hogy *Nyugaton* képviselt valamit, ami végképp nem volt nyugati.

Nyugaton tehát már történelmének hajnalán megjelentek azok a csírák, amelyek aztán véglegesen csak a kereszténység háttérbe szorulását követően tudtak kibontakozni. Nyugat alapvetően „klasszikus” (keresztény terminológiával: „pogány”), és ez a kora nyugati klasszicitás alapozta meg a késő nyugati humanizmust, amely aztán elvezetett a modernitáshoz, hogy aztán a modernitás talaján kibontakozhasson logikus betetőződése: a posztmodernitás. Nyugat „pogánysága” elsősorban nem a vallásosság valamiféle alternatív formáját képviseli a kereszténység viszonylatában, hanem az ember földi boldogulásának előmozdítását. Voltaképpen már az ókori görög és római vallás is ezt a célt szolgálta, mint ahogy a zsidó vallásban is föllelhetők ennek az attitűdnek a határozott jelei. Nagyjából előttünk van tehát a Nyugat „szubsztanciája”, mely valóban radikálisan különbözik attól a Kelettől, amely vallásában kifejezetten „másvilági”, politikájában pedig az égi rend földi leképeződését igyekszik megvalósítani. Mint ahogy a perzsa Dzsálál al-Dín Rúmi (1207–1273) fogalmaz „asztali beszélgetéseinek” egyikében, „vannak emberek, akiknek Isten lepecsételte a szemét, hogy ők e világ javára munkálkodhassanak. Ha senki nem volna vak a túlnani világra, e földi világ parlagon maradna. Ami a kultúrát és a haladást lehetővé teszi, az ez a vakság. Figyeljétek csak meg a gyerekeket, hogyan fejlődnek semmivel sem törődve, s hogyan válnak egyre magasabbá – de amikor ítélőképességük eléri az érettséget, nem nőnek tovább. Így hát a civilizáció oka és forrása a vakság, míg az enyészet a látásban gyökerezik.”¹⁵

Kelet a „látás” mellett döntött, vagyis az „enyészet” mellett, ami azt jelenti, hogy civilizatorikus viszonylatban kifejezetten konzervatívnak bizonyult, és így áldozatul esett Nyugat politikai és katonai, gazdasági és kulturális imperializmusának. Ha Kelet a fény forrása, akkor Nyugat a törvényé, a rendszabályé, a racionális rendé: *Ex occidente lex*. És a *lex* diadalmaskodott a *lux* fölött. Ter-

mésztesen Nyugatnak is meg kellett fizetnie a fokozatos progresszió árát, és talán nem véletlen, hogy éppen ott, ahol a leggyengébb: *belül*. Mintha a nyugati világ rendkívüli teljesítményei csak arra szolgálnának, hogy eltakarják előle azt a belső ürességet, amely köré faforgácsként csavarodik. Talán nem véletlen, hogy az egyik legelterjedtebb, posztmedievális nyugati mitológéma a Faustmondakör, melynek központi motívuma az, hogy külső sikerei érdekében a főhős eladja a lelkét Gonosznak. Az újra és újra feldolgozott Faust-toposz nem más, mint Nyugat elnyomott történelmi lelkiismeretének felszínre törése. Nyugat belső aktivizmusa persze már keresztény korszakában is jól átütött, és itt elegendő a gótikus formákban rejlő dinamizmusra gondolni. Nyugat „megkeresztelt” dinamizmusa azonban ekkor még fölfelé, az ég felé tört.¹⁶ Ahogy azonban fokozatosan eloldotta magát a kereszténységtől, ez az eredendő dinamizmus egyre inkább a horizontális terjeszkedés, az anyagi világ fölötti hatalomszerzés szolgálatába állt. Nyugat a tudásnak egy olyan formáját preferálta, amely közvetve vagy közvetlenül átváltható hatalomra (Francis Bacon: *scientia potentia est* – „a tudás hatalom”).¹⁷ S már jó néhányszor felrémlt a nyugati kultúra felelős képviselői előtt az a vég, amit a legelső és *par excellence* nyugati mítosz, Atlantisz mítosza megfogalmazott: fejlődése csúcán, „éppen akkor, amikor a legszebbnek és a legboldogabbnak tűnt azok szemében, akik képtelenek az igazi, a boldogság felé vezető életet meglátni”, kapzsisága és hatalomvágya miatt Atlantisz fölött összecsaptak a tenger hullámai.¹⁸

Kelet és Nyugat tehát nemcsak egyszerűen markánsan különbözik egymástól, de voltaképpen két pólust is alkotnak. És most érkeztünk el az egész problematika legkényesebb kérdéséhez, a *szimbolizmus* és a *historizmus* kapcsolatához: vajon kapcsolódik-e, s ha igen, miképpen kapcsolódik a keleti és nyugati égtáj szimbolikus megkülönböztetése Kelet és Nyugat történelmi-földrajzi különbségéhez? Mert ha erre a kérdésre válaszolni tudunk, akkor már tulajdonképpen válaszoltunk arra a kérdésre is, hogy Kelet miért lett Kelet, és Nyugat miért lett Nyugat.

Idézzük fel röviden kelet és nyugat szimbolikus jelentőségének leginkább magától értetődő vonásait. Kelet a nap felkeléséhez, a fény születéséhez, a világosság növekedéséhez kapcsolódik, általában a kezdethez és a világosságához, a friss és növekvő erőkhöz, a felemelkedéshez, az aktivitáshoz és a progresszióhoz. Ezzel szemben nyugat a nap leszállásához, a világosság csökkenéséhez, a fény halálához kapcsolódik, általában a véghez és a sötétséghez, a hanyatló és kimerülő erőkhöz, az alászálláshoz, a passzivitáshoz és a regresszióhoz.

Nos, első pillantásra az ember hajlamos lenne azt mondani, hogy a progresszió és az aktivitás egyértelműen Nyugattal társítható, és hogy paradox módon a Nyugat ülteti át a gyakorlatba a kelethez mint égtájhoz kapcsolódó szimbolikát. Ha azonban megpróbálunk mélyebbre tekinteni, akkor könnyen más megvilágításba kerülhet az égtáj és a földrajzi egységek kapcsolata.

Mindenekelőtt nem szabad megfeledkezni arról, hogy az égtájak szimbolizmusa a fényhez/világosságához, a napfényhez, specifikusan pedig a Naphoz kapcsolódik. A posztkeresztény Nyugat alkalmazza ugyan a fény szimbolizmusát („sötét középkor” *versus* „felvilágosodás”), de a Nap szimbolizmusa már nem fér bele szellemi horizontjába. A Nap mint szimbólum ugyanis az istenihez és a transzcendenshez kapcsolódik, és fokozott erővel hordozza a „lenttel” szembeállított „fent”, illetve a „földdel” szembeállított „ég” eszméjét. Fénye az Ég ajándéka a Földnek. Kelet és Nyugat különbsége azonban elsősorban abban van, hogy Kelet az Ég, Nyugat ellenben a Föld mellett döntött. Nagyon is kérdéses tehát, hogy Nyugat, mely emancipálta magát minden metafizikai instanciától (vö. „Isten halála”), s melynek minden eszménye a földhöz kötődik és a társadalom tagjainak földi boldogulását szolgálja – és amely szerint az „ember alapvetően egy kétlábú szárazföldi állat, akinek az a rendeltetése, [hogy] társadalmi, politikai és gazdasági önértékét hajszolja, és egyre növekvő számban és választékban biztosítsa magának az anyagi javakat”¹⁹ –, mennyiben kapcsolható a Naphoz és a világosság növekedéséhez. És pontosan ez az *esszenciális attitűd* volt az, amit Kelet szakrális civilizációi már több mint kétezer évvel ezelőtt hanyatlásként, regresszióként fogalmaztak meg (lásd különösen az indiai puránikus irodalmat). Hogy ezt az esszenciális hanyatlást milyen *akcidentális fejlődés* kíséri (amely elsősorban nem is az ember, hanem az őt körülvevő civilizatorikus armatúra fejlődése), autentikus keleti szemszögből érdektelen, de még nyugati szempontból sem értékelendő maradéktalanul pozitívként (vö. Faust).

De van itt még valami, ami Keletet félreérthetetlenül kelethez, Nyugatot pedig félreérthetetlenül nyugathoz kapcsolja. A keleti szakrális-tradicionális társadalmak számára az *orientációs* pont mindig is a kezdet, az eredet, a forrás volt: mindig is az isteni kezdethez akarták magukat tartani. Kelet számára a tökéletességet a kezdet képviseli, és azt a *múltban* birtokolta, és ezért a történelmet regresszióként, folyamatos visszafejlődésként éli meg, s mindent meg is tesz azért, hogy ezt a regressziót – a távolodást az isteni kezdettől – lassítsa. A nyugati társadalmak számára ezzel szemben az „*okcidentációs*” pont

mindig a vég, mert a fejlődés mindig valamiféle végső, de soha nem körvonalazott célra irányul. A Nyugat számára a tökéletességet ennek megfelelően a vég képviseli, és az a *jövőben* fog megvalósulni. Nyugat ezért evolucionista és progresszivist, és mindent meg is tesz annak érdekében, hogy progresszióját – közeledését a vágyott végső célhoz – gyorsítsa. Kelet tehát tekintetével és vágyaival kelet felé fordul, a forrás felé (= orientálódik), Nyugat ellenben tekintetével és vágyaival nyugat felé fordul, a „torkolat” felé (= „okcidentálódik”).

Kelet mint kronogeográfiai kategória ilyen módon szimbolikus értelemben éppúgy szorosan összetartozik kelettel mint égtájjal, mint ahogy Nyugat is összetartozik nyugattal mint égtájjal. Ez volna az oka a Kelet és Nyugat közötti markáns különbségnek? Ezt nem tudhatjuk, de azt tudhatjuk, hogy *Nyugat nyugaton már születése pillanatában is Nyugatnak született, Kelet keleten pedig már születése pillanatában is Keletnek született.*

6. Orientalizmus – orientalisztika – Oriens

Azokat a transzcendens értékeket, amelyeket az európai ember a kereszténységben, Nyugat e történelmi intermezzójában korábban keresett és meg is talált, immár nem találhatja meg benne, éppen azért, mert azt az elmúlt évszázadokban sikerrel dekonstruálta. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a jelenkori nyugati embernek nyugaton már semmi nem kínálja azt, amire lényé legmélyén szomjazik, hanem azt is, hogy az *individuális történelmi visszakapcsolódás* lehetősége is bezárult előtte. Részint („keresleti oldalról”) a kereszténységgel mint történelmi valósággal szembeni fundamentális animozitása miatt, részint („kínálati” oldalról) pedig azért, mert a jelenkori kereszténység saját *történelmi valóságát* is jórészt megtagadta, miközben – megfélelkezve arról, hogy a betű öl, s csak a lélek az, ami éltet – önmaga evangéliumi rétegeit egy olyan analitikus vizsgálatnak vetette alá, amely egyenértékű a viviszekcióval.

Ha a nyugati ember fényre szomjazott (nem saját fényére, hanem az isteni fényre), akkor *mindig* – már az antikvitásban is – *kelet* felé nézett. *Ex oriente lux*. Most is kelet felé néz, és onnan várja a „csodát”. A nyugati eredetű – és már a felfedezésekkel és a gyarmatosítással meginduló – globalizáció azonban felszámolta azt a Keletet, amelytől a nyugati ember megkaphatta volna azt, amire szomjazik, hiszen a globalizmus egyúttal nyugatosítás, illetve elnyugatiasodás is. Ami maradt Keletből – nem történelmi, hanem informatív és teoretikus értelemben –, azt Nyugat számára jórészt az orientalisztika őrizte meg. A nyugati orientalisztika egy virtuális múzeum: többé-kevésbé hi-

teles képet ad Keletről, de amiket mutat, azok csak fényképek. Minthogy azonban az orientalisztika tudomány, természetesen hiba lenne ettől többet várni tőle. Az orientalisztika – különösen korai állapotában – kétségtelenül a nyugati globalizmus és felsőbbrendűség jegyében fogalmazta meg önmagát, de már ekkor is bőségesen voltak olyan utazók, kutatók és tudósok, akik többé-kevésbé függetleníteni tudták magukat történelmi-földrajzi meghatározottságaiktól. Az újabb orientalisztika pedig – társ-tudományaival egyetemben –, ha legtöbbször csak tárgyi értelemben is, de hiteles képet tud mutatni a Kelet bizonyos aspektusairól. Se szeri, se száma az ilyen jellegű, felbecsülhetetlen értékű „leletmentéseknek”, és különösen az elmúlt két-három évtizedben ezek száma és minősége a nagy nyugati nyelveken ugrásszerűen megnövekedett.

Az aktivizmusban uralomra jutó linearitás a kiteljesedett nyugatiság letisztult formavilágát képviseli, s éppúgy kifejezi a technikai civilizáció diadalát a kultúra fölött, mint azt a szimplifikációt, amely a tudomány redukcionista látásmódját áthatja.

Kelet „fizikai” – politikai, gazdasági, kulturális – értelemben vett felszámolása azonban csak első fázisa a nyugati globalizációnak. Edward Said nagy port felvert könyve, az *Orientalizmus*²⁰ éppen Kelet e „fizikai” felszámolása elleni tiltakozás jegyében született. Said határozottan és élesen fordult szembe azzal az orientalizmussal, amelyet ő teljes mértékben a gyarmati elnyomás és kizsákmányolás kontextusában értelmezett. Said azonban a maga kritikájában nem állt meg itt: mivel úgy gondolta, hogy ahogyan az orientalizmus, mint a nyugati ember Kelet felé megnyilvánuló általános attitűdje, a kolonializmus egyenes ági leszármazottja, éppígy egyenes ági leszármazottja az orientalizmusnak Nyugat Keletet tárgyiasító tudománya, az *orientalisztika*, s mivel szemlélete erősen a posztmodern iskola hatása alatt állt, az orientalizmussal együtt lényegileg dekonstruálta az orientalisztikát is.²¹ Nem lett volna azonban következetes, ha itt megállt volna: az orientalisztika dekonstrukciója ugyanis maga után vonta tárgyának, *Oriensnek* – Keletnek – a dekonstrukcióját is. Said szerint Kelet mint „eszmei tárgy” Nyugat produktuma, és csak úgy lehetünk hűségesek Kelethez, ha semmit nem jelentünk ki róla, ugyanis bármilyen kijelentés csak meghamisítja a valóságot, mivel Nyugat hamis, korlátozó és represszív (pre)konceptióit vetíti ki Keletre. Emiatt Said is kifejezetten óvakodott attól, hogy bármiféle állító kijelentést tegyen Keletről. Ez viszont egyet jelent Keletnek *mint eszmének* a dekonstrukciójával, illetve a Keletről való „beszéd” ellehetetlenítésével. Said módszere ékes bizonyítéka annak, hogy mire Keletről a hitelesség jegyében lehántunk minden idegen nyugati ráakódást, kiderül, hogy semmi sem marad belőle. Said szembefordulása a nyugati orientalizmussal éppen ezért egyúttal *okcidentalizmus* is, sőt annak az egyik legkövetkezetesebb formája, hiszen a posztmodern ideológia a Nyugat eszmei fejlődésének egyfajta végső konklúziója és *non plus ultrája*. Az általa alkalmazott sajátosan posztmodern módszertan annak a törekvésnek egy változata, amely az elmúlt évszázadokban Nyugaton fokozatosan lebontotta a keresztény kultúrát. Edward Said tehát paradox módon éppen annak a gyarmatosítással kezdődő globalizációs folyamatnak volt a végső beteljesítője, amely ellen könyvével harcolni akart.

Said véleményével ellentétben azonban nagyon is szüksége van a nyugati embernek – s immár a keleti embernek is – az orientalisztikára, mert egyedül ez a tudomány őrzi hitelesen, ha nem is a „lelkét”, de legalább a „testét” Keletnek – arra figyelmeztetve, hogy a még nem

is olyan régi múltban volt egy olyan világ, amely teljesen más princípiumok mentén bontakozott ki és virágzott, mint a modern nyugati civilizáció. És talán lesznek olyanok, akik Kelet „testén” keresztül eljutnak majd Kelet „lelkéig”, és felismerik, hogy mindaz a tudás, amit Kelet birtokolt, egykoron a kereszténység formájában lényegi értelemben a nyugati embernek is a sajátja volt.

JEGYZETEK

- 1 *The Ante-Nicene Fathers. The Writings of the Fathers I–X. Vol. VII. Fathers of Third and Fourth Century.* New York, Cosimo Classics, 2007, 421.
- 2 Lásd SCHMEMANN, Alexander: *Vízből és Szentlélekből. Liturgikus tanulmány a keresztségről.* Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2012, 35., 39. és 286. VANYÓ László Kőrillusz-fordítását kissé módosítottam.
- 3 HOSSEIN NASR, Seyyed (ed.): *Islamic Spirituality I–II.* London, SCM Press (World Spirituality), 1991, Vol. II. *Manifestations*, 430.
- 4 *Mystical Dimensions of Islam.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1975, 308.
- 5 Egy nagyon hasonló témát dolgoz fel a gnosztikus ihletettségu Gyöngyhimnusz is. Lásd VANYÓ László (szerk.): *Apokrifek.* Bp., Szent István Társulat (Ókeresztény írók 2.), 1980, 9–15. („A Tamás-akták gyöngyhimnusza.”)
- 6 KALLÓS Zoltán *kedves dalai. Romániai magyar népdalok.* Bp., Hungaroton. LP album. SLPX, 1984, 18110.
- 7 Ford. TÖRÖK Zoltán. Idézi K. COOMARASWAMY, Ananda: *Hinduizmus és buddhizmus.* Bp., Európa, (Mérleg), 1989, 47. A verset – mely voltaképpen J. N. Samadder Arnold-parafrazisa – Coomaswamy tévesen Thomas Macaulay-nak tulajdonítja.
- 8 A reneszánsz ember történelemben a gót hódítók játszották azt a szerepet, amit a modern ember történelemben a vandálok.
- 9 Idézi KIMBALL, Fiske – EDGELL, Georg Harold: *A History of Architecture.* New York, Harper and Brothers Publishers (Harper’s fine arts series), 1918, 275.
- 10 Lásd ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története I–III.* Bp., Osiris, (Osiris Könyvtár), 1994–1996, I. k. 168–171. (63. fejezet. „A háromszatú indoeurópai ideológia.”)
- 11 Bizáncnak nem is állt módjában elnyugatosodnia, mert mielőtt ez megtörténhetett volna, áldozatul esett az oszmán hódításnak.
- 12 A demokrácia születése Athénban és a királyság megszűnése Rómában egymástól teljesen független folyamat volt, mégis figyelemreméltó egészen pontos egybeesésük.
- 13 Az a folyamat, amin a római császárság a maga öt évszázada alatt keresztülment, hozzávetőlegesen megfelel annak a néhány éves folyamatnak, amelyen Napóleon alatt végbement a császárság intézménye.
- 14 Ugyanakkor arról se feledkezzünk meg itt, hogy a középkori Nyugat legelső, királyság nélküli parlamentáris rendszere egész Európa és a germán világ legnyugatibb csücskében, a még kereszténység előtti Izlandon jött létre 930-ban.
- 15 *Discourses of Rūmī.* London, Curzon Press, 1993, 67. (18. beszélgetés.)
- 16 A keresztény Nyugaton csak nominálisan élt tovább az antik imperialis eszme („Szent Római Birodalom”), amely aztán a posztkeresztény Nyugatban újjáéledt, és az egész Földet maga alá gyűrte (felfedezések, gyarmatosítás, imperializmus, globalizmus, „egypólusú világrend”).
- 17 Ezzel szemben Kelet a tudásnak egy olyan formáját részesítette előnyben, amely az embert megszabadítja kötelességeitől (Sankarácárja: *dzsnyána móksa* – „a megismerés megszabadulás”). Az evangélium egyértelműen az utóbbihoz áll közelebb: *hé alétheia eleutheroszei* – „az igazság szabadá tesz”.
- 18 *Platón Összes Művei I–III.* Bp., Európa, (Bibliotheca classica), 1984, III. k. 431–432. és 322. (Kritiasz 121b–c és Timaios 25d.) Ford. KÖVENDI Dénes. Ma a modern irodalom – és filmkultúra – egy egész műfaja, a *science fiction* figyelmeztet lankadatlanul arra, hogy a haladás egyre hatalmasabb és lenyűgözőbb buboreka egyszer csak elpattan – miközben Nyugat e futurisztikus mitológiájának szinte napról napra egyre erősödő kiáltása szemlátomást egyáltalán nem jut el a *science* füléig.
- 19 SHERRARD, Philip: A modern tudomány és az ember dehumanizálódása. *Ars Naturae. Ökológiai, társadalmi, kulturális folyóirat* 2011/3–4., 35. Ford. VUKICS András.
- 20 Bp., Európa, 2000.
- 21 Said kísérlete az orientalisztika dekonstruálására annak az általános posztmodernista törekvésnek az egyik megnyilvánulása, amely számos diszciplínával igyekezett hasonlóképpen eljárni, ideértve még a természettudományokat is.